

Η διαδρομή της αναρχικής σκέψης στο χρόνο

Του ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ Γεωργίου Στ. Βαγιανού

Α' Ενότητα

Σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε σήμερα, ο αναρχισμός θεωρείται ένα ιδεολογικό και κοινωνικοπολιτικό κίνημα. Κάποιες, ιδίως συμπεριφορικού χαρακτήρα, στάσεις του αναρχισμού, σωστότερα της αναρχικής σκέψης, νοούμενης ως ατομικής στάσης και ως διαμαρτυρίας, συναντώνται, ως ψήγματα και μόνο, ήδη στον αρχαιοελληνικό κόσμο. Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμισθεί ότι οι όροι 'αναρχισμός', 'αναρχία', 'αναρχικός', με τη σύγχρονη έννοια είναι φιλοσοφικά αδόκιμοι για τον αρχαιοελληνικό κόσμο. Οι όροι αυτοί φορτίστηκαν με επαναστατικό και πολιτικό περιεχόμενο κατά τα νεώτερα χρόνια (19ος αι. κ.εξ.). **Να ξεκαθαρίσουμε, λοιπόν, ότι κίνημα φιλοσοφικό, αμιγώς αναρχικό δεν υπήρξε στα αρχαιοελληνικά χρόνια.** Κανένας Έλληνας φιλόσοφος, δεν προδιόρισε εαυτόν ως 'αναρχικός', όπως το εννοούμε σήμερα. Η αναρχική σκέψη στην αρχαιότητα νοήθηκε ως ηθική στάση διαμαρτυρίας που αφορούσε το άτομο-φορέα και κανένα άλλον.

Ο όρος 'αναρχία' στα κλασσικά χρόνια εχρησιμοποιήθη-

κε για να υποδηλώνει συγκεκριμένες καταστάσεις αδόκιμες, ασυνήθιστες, παρακινδυνευμένες, όπως σύγχυση και αποσταθεροποίηση. Το ίδιο και στα ρωμαϊκά χρόνια. Δήλωνε την ανυπακοή στην στρατιωτική τάξη, τη διάλυση της ευταξίας, ιδίως τη διασάλευση ή διάλυση της δημόσιας τάξης, τη διαπίστωση ασυμμετρίας σε αγοραίες συναντήσεις κ.ό. Σημειωτέον ότι κατά τα αρχαία χρόνια η αναρχική σκέψη κυριολεκτούμενη, έγινε αντικείμενο έντονα αρνητικής κριτικής. Η αναρχία, πάλι, φιλοσοφικά υποδηλούμενη, αφορούσε ορισμένες ηθικές απόψεις των φορέων. Αυτές τους οδηγούσαν σε μια εντελώς προσωπική στάση και συμπεριφορά τους ή αντίσταση νοούμενη ως διαμαρτυρία περισσότερο. Ωστόσο, η αναρχική σκέψη της κλασσικής εποχής ουδέποτε εξελίχθηκε σε κοινωνικό ή πολιτικό κίνημα ή σε οποιας άλλης μορφής ομαδική ή ταξική κ.ό. δραστηριότητα.

Ο φιλοσοφικά, λοιπόν, νοούμενος αναρχισμός, για να τον ονοματίσουμε έτσι, στην αρχαία Ελλάδα είχε υιοθετήσει την άποψη, ότι δεν είναι ο καταναγκασμός του νόμου, το θετι-

Πρβλ. π.χ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Νουμάς*, 2,6,1: 'όπως δε μη σύγχυσιν εκ της αναρχίας απεργάσεται η στάσις, μετέωρον του πολιτεύματος όντος, έταξαν οι πατρίκιοι...'. Επικαλούμεθα τον Πλούταρχο των ρωμαϊκών χρόνων λόγω της σαφήνειας και του καθαρού λόγου του.

Βλ. ενδεικτικά από παλαιότερο ιστορικό, το ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία*, 6,72,4,3: 'Μέγα δε βλάβαι το πλήθος των στρατηγών, την πολυαρχίαν, των πολλών την αξύντακτον αναρχίαν'.

Πρβλ. και ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Μάρκος Κοριολανός*, 16,4,9: 'τω πάντα βουλομένοις αυτοίς υπάρχειν και μηδέν άκοντας βιάζεσθαι, μηδέ πείθεσθαι τοις υπάτοις, αλλ' αναρχίας έχοντας ηγεμόνας ιδίους άρχοντας προσαγορεύειν', όπου επισημαίνεται και μια ανακολουθία: Αρνούνται τους δόκιμους άρχοντες της πολιτείας και ορίζουν δικούς τους άρχοντες. Και εύλογα ανακύπτει το ερώτημα: Πού βρίσκεται, λοιπόν, η πρωτογενής (όπως στην κλασσική περίοδο) φιλοσοφική αναρχική διάθεση, αφού μαθαίνουμε από τον Πλούταρχο

“Ο φιλοσοφικά, λοιπόν, νοούμενος αναρχισμός, είχε υιοθετήσει την άποψη, ότι δεν είναι ο καταναγκασμός του νόμου, το θετικό δίκαιο, που αξίζει ή αρμόζει να διέπει τις διανθρώπινες σχέσεις”

κό δίκαιο, που αξίζει ή αρμόζει να διέπει τις διανθρώπινες σχέσεις, Σπονδυλική στήλη της αμοιβαίας στάσης των κοινωνικών μελών οφείλει και αρμόζει σε ελεύθερους ανθρώπους να είναι το φυσικό δίκαιο και η με αυτό συνδεόμενη ό,ποια μορφή αρετής. Συνεπώς στο ερώτημα: ποιο δίκαιο (το φυσικό ή το θετικό) οφείλει να διέπει τις διανθρώπινες σχέσεις, ενγένει, η απάντηση, κατά τον φιλοσοφικό αναρχισμό, έπρεπε, προφανώς, να ήταν: το φυσικό.

Όμως, οι έννοιες ‘αναρχία’, ‘αναρχισμός’, ‘αναρχικός’, φορτισθηκαν, στην πορεία του ιστορικού χρόνου, με διαφοροποιημένο περιεχόμενο. Και τί μπορεί να σημαίνει αυτή η εξέλιξη; -Μπορεί να σημαίνει, πως αν θελήσει ο μελετητής, παίρνοντας υπόψη βασικά στοιχεία τους, να τις οριοθετήσει στο πλαίσιο του σήμερα ή των αρχών του περασμένου (20ού) ή προπερασμένου (19ου) αιώνα ή της αρχαιότητας ή του Χριστιανισμού, θα εντυπωσιασθεί. Κι αυτό, διότι θα διαπιστώσει να υπάρχουν διαφοροποιήσεις, που δεν κατόρθωσαν να θεωρηθούν πάντα κοινωνικές, πολιτικές ή πολιτιστικές βελτιώσεις, του τελικού (επιδιωκτέου) σκοπού. Διαφοροποιήσεις που δεν είναι άμοιρες ταξικών, πολιτικών, οικονομικών και συναφών επιρροών. Διαφοροποιήσεις με έντονα αντιπολιτευτικό χαρακτήρα, απέναντι στις εκάστοτε κυβερνώσες πλειοψηφίες.

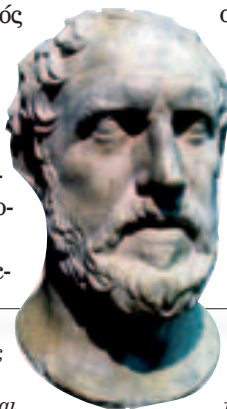
Πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε, ότι δηλούμενος ‘τελικός σκοπός’ από αναρχικούς και μη, είναι η λειτουργία της κοινωνίας των ανθρώπων με βάση την αρετή και τον αμοιβαίο σεβασμό. Η έννοιες ‘αρετή’, ωστόσο, και ‘αμοιβαίος σεβασμός’ προσλαμβάνουν διαφοροποιημένο περιεχόμενο από τα μέρη - Έτσι, ο φιλοσοφική αναρχική σκέψη στην αρχαία Ελλάδα, ήθελε ως σπονδυλική στήλη της την αρετή. Ως περιεχόμενό της δε, ήθελε την ολιγάρκεια, την αυτάρκεια, τον σεβασμό στην αναγνώριση ισότητας όλων προς όλους, παράλληλα και την πρόταση ‘να κάνεις μόνον ό,τι θέλεις να σου κάνουν’. - Όμως, πόσο μπορεί να καταστεί αυταπόδεικτο το πόσο ειλικρινής ή πόσο υποκριτικός είναι αυτός ο ‘δηλούμενος σκοπός’ απ’ όποιον φορέα (αναρχικό ή μη) κι αν εκπορεύεται; Και, επιτέλους, ποια είναι τα όρια που του προσδίδονται. - Να γιατί ο ορθός λόγος υπαγορεύει να ελέγχεται πάντοτε η δηλούμενη ειλικρίνεια, μέσω της ακριβούς πρακτικής εφαρμογής της αρετής, από αυτόν που την προβάλλει αυτάρεσκα.

Σημειώσαμε παραπάνω τη φράση, ότι ο μελε-

την αναρχική σκέψη, τον ‘αναρχισμό’, και τις ‘αλλαγές’, [μεταμορφώσεις τους, καλύτερα], στη διαχρονία τους. Επισημαίνουμε ευθύς, ότι η τυχόν επίκληση των ψηγμάτων θεωρητικών στοιχείων περί της αναρχικής σκέψης, από μέρους του σύγχρονου αναρχισμού εκ του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, απαντάται και σε παλαιότερες εποχές. Φοβούμεθα, όμως, ότι σε αρκετά σημεία αυτής της επίκλησης, συντρέχει, [σε ό,τι αφορά τους σύγχρονους οπαδούς του αναρχισμού], απουσία επίγνωσης των δεδομένων της δομής και της ιστορικής διαδρομής τους. Στη χειρότερη περίπτωση θα πούμε ότι υπάρχει και υποκρισία και (ψευδο)πολιτική εκμετάλλευση.

Ας γίνουμε πιο αναλυτικοί: Ο αναρχισμός, στο φιλοσοφικό ξεκίνημά του, είχε για στόχο του τη στάση κοινωνικής ζωής του οπαδού. Δεν θέλει την παρουσία των νόμων, ούτε της εξουσίας οποιασδήποτε μορφής, ούτε την ιδιοκτησία. Γιατί; - Διότι θεωρεί την παρουσία άρση της δεοντολογικής ισότητας που πρέπει να έχουν μεταξύ τους όλοι οι άνθρωποι. - Ο οπαδός του φιλοσοφικού αναρχισμού ενθαρρύνεται, με αυτά, να καταφάσκει την ελεύθερη, τη φυσική κοινωνία. Υπερτονίζει την αλληλοβοήθεια, ως πρώτιστη αρετή του αναρχικού ατόμου. Αυτό καλείται να συνεργάζεται, ελεύθερα αλλά και ισότητα, με τους υπόλοιπους οπαδούς. Επισημαίνεται, όμως, μια διαφορά: Στα κλασικά χρόνια εννοείτο ο κάθε συνάνθρωπος. Στη σύγχρονη περί αναρχισμού αντίληψη φαίνεται να εννοείται μόνο ο οπαδός.

Κατά τα ψήγματα του φιλοσοφικού αναρχισμού που συναντάμε στα κλασικά χρόνια, ο αναρχισμός συνδυάστηκε με χαρακτήρα ηθικό ή ηθοπλαστικό. Καθόλου πολιτικό, ταξικό κ.ό. Δεν φαίνεται, όμως, να συνέχισε αυτή την πορεία στον χρόνο, με σταθε-

χο, *όπ ζήτησαν ‘ιδίους άρχοντας προσαγορεύειν’; Υπάρχει σαφής ανακολουθία.*

Κατά ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ (βλ. Πύρρος 14,8,4) ‘αναρχία πόλεων, και δημαγωγών οξύτης συμβαδίζουν’. Επίσης του ίδιου (βλ. Λούκιλος, 7,1,5) ‘διά συνήθειαν αναρχίας δυσμεταχειρίσιτων (κατασάντων) γεγονότων’. Χαρακτηρίζουμε ‘αναπόδραστες’ τις κοινωνικές αδικίες, έχοντας υπόψη την ανθρώπινη ατέλεια (εγωϊσμός, πάθος, φθόνος κ.ό.) και τις εξ αυτής ‘αναπόδρα-

στες’ συμπεριφορικές κ.ά. καχεξίες.

βλ. π.χ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Πομπήιος, 54,2,3, όπου επισημαίνεται ότι η αναρχία άγει σε δικτατορίες, ως αντίδραση στις αντιπολιτισμικές θέσεις και εφαρμογές του αναρχισμού: ‘αναρχίαν εν τη πόλει περιείδε γενομένην. Και λόγος πολίς ευθύς εχώρει υπέρ δικτάτορος’. βλ. και του ίδιου, Κάμилλος, 39,2,1: ‘...τας δ’ υπατικάς αρχαιρεσίας επιτελεσθήναι διεκώλων. Και των πραγμάτων δι’ αναρχίας φερομένων εις μείζονας ταραχάς,

ρό βηματισμό και απaráλλακτα. Επίσης, δεν φαίνεται να εξελίχθηκε σε ένα ηθικοπολιτικού περιεχομένου 'κίνημα'. Δεν στηρίξε, π.χ., τις θέσεις του σε αρχές και αξίες του κοινωνικού και του πολιτικού πολιτισμού που αποδεχθηκε δόκιμος, παρά τις όποιες καχεξίες του. Και όμως, ο τελευταίος αυτός είναι που ανελλισόταν κατά κανόνα με θετικό πρόσημο. Όσο και αν πόλεμοι και αναπόδραστες κοινωνικές αδικίες τορπιλίζουν αυτό το 'θετικό πρόσημο'.

Και όμως, από τα αρχαιότερα χρόνια, αναφερόμαστε ενδεικτικά στην εποχή του Πλουτάρχου (χρόνια της παλαιότερης ρωμαιοκρατίας), είχε επισημανθεί από πολιτικούς και κοινωνικούς ηγέτες, ότι η αναρχική σκέψη συνδεόταν, θα συνδεόταν δε και στο μέλλον με πολύ σοβαρές επικινδυνότητες στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, όπως δικτατορίες κ.ό.

Είναι φανερό για τον σύγχρονο μελετητή ότι: Ο αναρχισμός, στην πορεία του, απεκδύθηκε τα αρχαία φιλοσοφικά στοιχεία (αρετή, αξίες κ.ό.), άλλως τα περιθωριοποίησε. μόνιμα ή ευκαιριακά. Πρόκειται για περιθωριοποίηση των θεωρητικών του προδιαγραφών. Η περιθωριοποίηση έφθασε, κάποτε, σε επίπεδο τέτοιο, ώστε να εκδηλώνεται, δυστυχώς, έως και με τρόπους μισαλλόδοξους. Να προβάλλεται με έκφραση ή εκφράσεις που εναντιώνονται στις αρχικές (αρχαίες, αρετητικές) φιλοσοφικές θέσεις, στις πολιτισμικά επεξεργασμένες, έκτοτε και έως σήμερα, κοινωνικές αρετές, και στις ανεγνωρισμένες αξίες του δυτικού πολιτισμικού χώρου και κόσμου.

Η έκφραση, λοιπόν, που είχε υιοθετήσει ο φιλοσοφικός αναρχισμός στην έναρξή του, είχε συνδυασθεί με ορισμένες αγωγικές τάσεις, τάσεις, που στόχευαν να ρυθμίσουν τα ατομικά 'πιστεύω'. Στη συνέχεια στόχευαν στο να εξωτερικεύσει το άτομο τις θέσεις-βιώματά του προς τους τρίτους. Έπειτα, να κάνει και κάτι πέρα από την εξωτερική: να διδάξει στους γύρω του. Συνεπώς να τους καταστήσει κοινωνούς. Εκεί σταματά η δραστηριότητα του φιλοσοφικού αναρχισμού. Ουδέποτε είχε υιοθετήσει επιβολή των απόψεών του με βία.

Τα δεδομένα της αναρχικής σκέψης, στη διαχρονία τους, μετεστράφησαν από φιλοσοφικά, προς το να τα αξιοποιήσει (η αναρχική άποψη) ως πολιτικά ή πολιτικοποιημένα. Το δε σπουδαιότερο, να τα εκμεταλλευθεί σε επίπεδο αντιπολιτευτικών 'πιστεύω' και συνθημάτων της, ενάντια σε κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές δομές, που δοκιμάσθηκαν στον χρόνο.

Η αναρχική σκέψη, κάποια στιγμή, βρέθηκε προ συγκεκριμένων ζωηρών αντιρρήσεων των πλειοψηφιών των συγκροτημένων κοινωνιών. Βρέθηκε προ αντιρρήσεων των στοιχείων του 'κοινωνικού συμβολαίου'. Γιατί; -Προφα-

νώς διότι παρεξέκλινε της αρχικής ηθικής και ηθοπλαστικής πορείας της, και αποσύνδεσής της από τη βία. Αποτέλεσμα της παρέκκλισης ήταν να κάνει σημαία της το να απαιτεί άδικες κοινωνικές αλλα-

γές, [κάποτε και εναντίον πολιτισμικών κατακτήσεων. Αξίζει να επισημανθεί ότι όταν οι 'αλλαγές' είναι άκαιρες ή υπερβολικές, δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά ενδιαφέροντα των πολιτών.], να εισηγείται απεμπόληση νόμιμων δικαιωμάτων, (περιουσιακών, οικονομικών κ.λπ), να προξενεί κοινωνικές αναταραχές για χάρη επίτευξης των στόχων του έως και με βίαιο τρόπο, [εκμεταλλευόμενος, πρωτίτως, αποσυντονισμό και αποσταθεροποίησή της καθεστηκυίας τάξης], και να αξιοποιεί όλα τα παραπάνω με τη συμμαχία όχι πάντα δίκαια παραπονούμενων ατόμων ή οχλοκρατικών ομάδων.

Αυτή η τελευταία φάση έφθασε, λοιπόν, να αποκτήσει έως και επαναστατικό χαρακτήρα. Δεν θα ήταν κάποιος μακριά από την πραγματικότητα, αν χαρακτήριζε το συνδυασμό όλων αυτών των εκδηλώσεων κάτι σαν αντάρτικο ή πραξικοπηματική δράση. Αυτά, όμως, συνιστούν μια λίγο-πολύ βίαιη παρέκκλιση. Ο αρχαιοελληνική φιλοσοφική αναρχική σκέψη, όμως, απέρριπτε την όποια μορφή βία. Η βία, όμως, δείχθηκε ότι δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή κατάσταση, από την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική πλειοψηφία, των πολιτισμικά ανελλισόμενων και οπισθοδρομικών κοινωνιών.

Η παρέκκλιση φάνηκε ότι συνειδητοποιείτο μάλλον ως ακύρωση σωματικών μόχθων και αγώνων, ως απόρριψη πολύχρονων πνευματικών βιωμάτων, ως μετακίνηση προς χειροτέρευση βιοτικών συνθηκών. ακόμα, ως άρση των ηθικών και τίμιων ανέσεων που πρόσφεραν οι πολιτισμικές κατακτήσεις, και μάλιστα τη στιγμή που μπορούσε, άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο, να οικειοποιείται κάθε εργαζόμενος και ενεργός πολίτης. Η 'παρέκκλιση', λοιπόν, οπωσδήποτε ενοχλούσε τον ενεργό και εργαζόμενο πολίτη. Προκαλούσε ενοχλητική αναστάτωση στον βίο του. Η αναστάτωση, όμως, στη συνειδηση των πλειοψηφιών δεν διευκολύνει, ούτε μεγαλύνει, ούτε ενισχύει τον αναρχισμό. Αντίθετα, μάλλον εύκολα θα υποστηριχθεί ότι, τον καθιστά μειοψηφικό επαναστατικό, αφενός, και κοινωνικο-πολιτικό, αφετέρου κίνημα, που οφείλει να ενταχθεί στους νόμους και τη βάση της δημοκρατικής επιλογής των πολιτών.

- Πέρα αυτών αυτή η αναρχική διάσταση βρίσκεται σε εναντίωση με στόχους που είχαν γνωστή φιλοσοφική προβληματική και αποτελούσαν ατομική διαμαρτυρία. Επίσης, η αναρχική κινηματική πρακτική δεν προσέθετε πολλά στον πολιτισμό ευρύτερα, ούτε λίγα αλλά που,

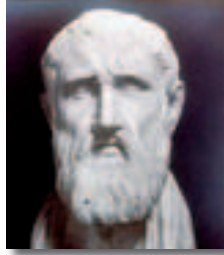
αποδείκνυται δικτάτωρ ο Κάμилλος υπό της βουλής, άκοντι τω δήμω'. Πρβλ. και τις προηγούμενες υποσημειώσεις μας στους αρχαίους συγγραφείς.

Και αυτοί βέβαια δεν ήσαν άτομα επιπόλαια ή αδύναμα, χωρίς, δηλ., ικανότητες αυτοελέγχου και αυτοκριτικής. Αντίθετα ήσαν φιλοσοφημένοι και μορφωμένοι πολίτες, οι οποίοι βίωναν τις θέσεις τους ατομικά, χωρίς άμεση προπαγάνδα και, κυρίως, χωρίς να ενοχλούν, με τον τρόπο ζωής τους, τους φρονούντες και φιλοσοφούντες και κατανοούντες διαφορετικά την ανθρωπί-

νη (κοινωνική) συμβίωση. Έτσι, π.χ., ο Διογένης ασκούσε τον έλεγχό του χωρίς να υιοθετεί βιαιότητες. Με κατανόηση του άλλου. - Ο αναρχισμός εβιώνετο ατομικά και ειρηνικά. Δι' εαυτόν του βιούντος σύμφωνα με αυτόν.

Να είναι αυτό μια ομολογία ότι ο αναρχισμός απομακρύνεται από τον πολιτισμό;

Ορθή η πρόταση για αυτοελεγχο, αν αυτός είναι γνήσιος, ειλικρινής, απαθής, αντικειμενικός. Όμως, ποια και πόση ισχύ μπορεί να διαθέτει και ο αρπίτε-

όμως, να μπορούν να εκτιμηθούν ως ουσιώδης συμβολή στην ευτυχία των μελών της κοινωνίας. - Σε αυτό περισσότερο οφείλεται το γεγονός ότι ο αναρχισμός του 19ου και 20ού αι. δεν κατάφερε να προσεταιρισθεί τις μεγάλες κοινωνικές μάζες. Στην μετεξελίξη του, απομακρυνόμενος από την αρχαιοελληνική ηθικο-φιλοσοφική δομή, δεν εκέρδισε ούτε ποιοτικούς συμμάχους, ούτε αναδείχθηκε ποσοτικά, πλειοψηφικά, στις κοινωνίες. Την ίδια στιγμή εδημιούργησε συνειδητούς αντιπάλους, σύνολη την κοινωνική πλειοψηφία.

Ο αναρχισμός αυτός του 19ου και 20ού αι. στα 'μάτια' των κοινωνιών, χωρίς ουσιαστικές εξαιρέσεις, εκτιμήθηκε, ως σαφής κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική οπισθοδρόμηση. Ως κοινωνικοπολιτικό κίνημα συρρίκνωσε, εισηγμέναμε ήδη, δραματικά τον αρχαιοελληνικό χαρακτήρα της αναρχικής σκέψης ως ηθικής αντίστασης. Απομακρύνθηκε από τον ηθικό-φιλοσοφικό μανδύα, που είχε σε ατομικό επίπεδο στα κλασσικά χρόνια. Στερήθηκε την ατμόσφαιρα της περίσκεψης και την ό,ποια φιλοσοφική προβληματική του στο πλαίσιο των οποίων 'επάλευε' κατά τις εποχές της αρχαίας Ελλάδας. Επάλευε σε επίπεδο ηθικής αντίστασης και διαμαρτυρίας κατά των ό,ποιων αυθαιρεσιών των κάθε λογής ταγών.

Στην κλασσική Ελλάδα θέση εκκίνησης της αναρχικής σκέψης ήταν ότι τα κοινωνικά μέλη αξίζει και πρέπει να συνεργάζονται ισότιμα και ελεύθερα μεταξύ τους, χωρίς εκβιαστικές καταστάσεις. Αλληλοβοηθούνται με ειλικρίνεια έτσι, ώστε οι νόμοι, οι εξουσίες, η ιδιοκτησία να ερμηνεύονται καθ' εαυτές ως δομές αλυσιτελείς για τον κοινωνικό άνθρωπο! Να μη χρειάζονται! Αυτή η αντίληψη εκτιμούσε πως όλα μπορούσαν, έως όφειλαν, να ρυθμίζονται από τα ίδια τα κοινωνικά μέλη, με απόλυτη ανιδιοτέλεια, φιλαλληλία και, προ παντός, με δικαιοσύνη. Επίστευαν, με άλλα λόγια, όσοι διέπονταν από αναρχικές σκέψεις, ότι, η ό,ποια μέχρι τότε κοινωνική κακοδαιμονία, ήταν η άμεση συνέπεια της χρήσης ή κατάχρησης των νόμων και των κοινωνικών ρυθμίσεων, ως μέσων διαχείρισης ανθρώπων. Έτσι ενόμιζαν, έτσι έκριναν, αυτό εισηγούντο.

Ερωτάται, όμως, αν επρόκειτο για εκτίμηση που συντελούσε στη δημιουργία κοινωνικής κρίσης. Τι εννοούμε! - Εννοούμε, ότι απολυτοποιούσε τη σχετικότητα των προσωπικών απόψεων του αναρχικού. Ίδου η αιτία πρόκλησης της κρίσης: Επρόκειτο για μια μειοψηφική άποψη, που τουλάχιστον φιλοδοξούσε ότι θα επικρατήσει ως απολύτως ορθή. Ποια, όμως, ανθρώπινη εκτίμηση είναι απολύτως ορθή; - Γι' αυτό, και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, παρά μόνο ως αιρετική άποψη. Και όμως, ορθή δόξα είναι η

καθολικότητα, η πλειοψηφικές θέσεις, η συλλογική ψυχή. Αυτή μόνη είναι που συνάδει προς τις δημοκρατικές αρχές. Η μερικότητα απολυτοποιούμενη, γίνεται αίρεση. Τότε, δεν μπορεί παρά να

είναι θέση απολυταρχική, μονομερής, εγωϊστική, έως φασιστική. Αντιδημοκρατική, σε κάθε περίπτωση. Οι θεράποντες του αναρχισμού του 19ου και 20ού αι. επικαλέσθηκαν, για τεκμηρίωση του λόγου τους, ότι οι πρωτόγονοι άνθρωποι, στον ομαδικό βίο τους, ελειτούργησαν χωρίς νόμους και χωρίς καταναγκαστικές ρυθμίσεις, διαχειριστικές του βίου τους. Και διαχειρίστηκαν, έτσι επίστεψαν, καλά τα ατομικά και τα διανθρώπινα δρώμενά τους. Γι' αυτό και τους εθεώρησαν ότι βρισκόταν πιο κοντά στην ευτυχία απ' ό,τι οι μεταγενέστεροι πολιτισμένοι άνθρωποι!

Στην αρχαία Ελλάδα οι εισηγητές αναρχικών σκέψεων, ουδέποτε οργάνωσαν, ή ενθάρρυναν οργανωμένες, μαχητικές ομάδες κρούσεως. Δεν λειτούργησαν ενάντια στην πόλη και τους θεσμούς της. Στην αφετηρία της αναρχικής φιλοσοφικής σκέψης, δεν υπήρξε εισήγηση δυναμικής αντίστασης ενάντια στην πόλη, τους νόμους, ενγένη και τους θεσμούς της. - Το αντίθετο έχει συμβεί με τον αναρχισμό του 19ου και του 20ού αι. Από την άλλη μεριά, παρατηρούντες την αφετηρία της αναρχικής σκέψης, μέσα από τη μελέτη των κλασσικών κειμένων, δεν μπορούμε να πούμε, ότι αναρχική σκέψη και χάος ταυτίζονται. Το χάος προϋποθέτει την ύπαρξη κενού στη διαχείριση των κοινών, στα πολιτικά πράγματα, και στα εσώψυχα του ατόμου. Μια τέτοια κατάσταση δεν τη διετύπωσε ούτε τη βίωσε η κλασσική Αθήνα.

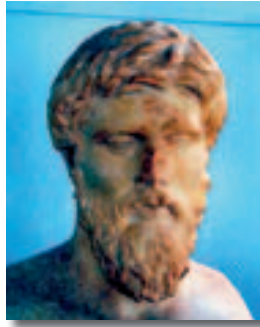
Η αναρχική σκέψη της κλασσικής αρχαιότητας αρνείτο την αναγκαιότητα ύπαρξης αρχών, και εξουσιών διαχείρισης των κοινωνικών αναγκών. Θέση της ήταν ότι η εντιμότητα και το φιλόλληλο ήθος πρέπει να οδηγούν συμπεριφορικά το άτομο παγίως. Ωστόσο, ας επιστρέψουμε σε κριτικές που σημειώνουμε παραπάνω για να υπογραμμίσουμε, ότι το ξεριζώμα παγίων βιωμάτων (αρχών, θεσφάτων κ.ο.) του αρχαίου Έλληνα ήταν κάτι το απαράδεκτο. Τα κατακτημένα πολιτισμικά στοιχεία, η δημοκρατία, η ισονομία, ο σεβασμός και η πιστή τήρηση του νόμου, η απόκτηση παιδείας ή η εφαρμογή μορφωτικών προγραμμάτων, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τον τρόπο μακραίωνης και ομοιόμορφης, βιωματικής εφαρμογής και σεβασμού από τον αρχαίο Έλληνα. Στον αρχαιοελληνικό κόσμο ο νόμος [το θετικό δίκαιο, αυτό που διασφαλίζει την ευρυθμία και την ευημερία της πόλης], και το φυσικό δίκαιο [το άγραφο, που υπάρχει ενστάλακτο εκ φύσεως στον άνθρωπο] συνιστούσαν δυσεξίτηλα κοινωνικο-αγωγικά στοιχεία του.

ρος ανθρώπινος χαρακτήρας για ν' ασκήσει τέτοιου είδους αυτοελεγχό; Πρβλ. τις θέσεις του J.J. Rousseau για επιστροφή στη φύση στον 'Αμιλιό', αλλά και σε άλλα έργα του.

Δεν έχουν ποτέ γίνει αποδεκτές οι απόψεις του Proudhon ότι η ιδιοκτησία είναι κλοπή, (βλ. το έργο του 'Τι είναι ιδιοκτησία', 1840)

Ο Ζήνων Κιπεύς, ιδρυτής του στωϊκισμού, ενόμιζε, ότι η ζωή είναι άξια εαυτής, όταν βρίσκεται σε συμφωνία με τη φύση και τον θείο λόγο, που απασχο-

λεί ενδιάθετα τον άνθρωπο. Πάντως, ο αναρχισμός, στις σύγχρονες μορφές του, αρνείται τη θρησκεία και καθιστά αυτόν θρησκεία! - Σκοπός της ζωής, έλεγε ο Ζήνων, είναι η άσκηση της αρετής, ενό περιφρονητέα, ως μη αγαθά, είναι η υγεία (!) και ο πλούτος. Πρόσθετε, ότι οι καρποί της γης ανήκουν σε όλους, αλλά η γη σε κανένα. Ότι δεν χρειάζονται δικαστήρια, όργανα τάξης, στρατός, ναοί, χρήματα, σχολεία, γάμοι και οικογένεια. Τέλος, ότι οι άνθρωποι πρέπει να συνυπάρχουν όλοι μαζί, σαν αγέλη σε μια οικουμενική κοινό-

Οι δόκιμες, παραδοσιακές, πολιτισμικές και κοινωνικο-αγωγικές θέσεις των ταγών και των μελών της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, δεν παρέμεναν αλώβητες. Ανάμεσά τους ακούγονταν σκόρπιες κάποιες παραφωνίες. Και, όσο πιο έντονες είναι οι παραφωνίες, τόσο πιο άμεσες αποβαίνουν. Αυτό συνέβαινε και με τις αναρχικές σκέψεις στις ατομικές συμπεριφορές κάποιων που ασκούσαν τη φιλοσοφική σκέψη. Όταν, όμως, αυτές οι σκέψεις συγκρίνονταν με τη σταθερότητα και την αξία των αρχών του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού, διαφοροποιούντο και αντιδιαστέλλοντο. – Οι αναρχικές σκέψεις στην κλασική Ελλάδα υπήρξαν μια παραφωνία. Παρείσφρυσε στις δόκιμες αρχές, που οδήγησαν τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο στον τελειότερο πολιτισμό. Και ποια ήταν η παρείσφρυσή; – Ήταν η υιοθέτηση πολιτισμικών υψηλών, πράγματι, αξιών του Ελληνικού πολιτισμού, όπως η αρετή, η δίκαιη κατανομή των απαραίτητων για την επιβίωση αγαθών, η φιλαλληλία, ο αυτοέλεγχος, κ.λπ., αλλά με μια διαφοροποίηση. – Υπήρξε μια διαχειριστική, θα την ελέγαμε, διαφοροποίηση: Η αναρχική σκέψη ήθελε τα αρετητικά δόγματα (τον σεβασμό της προσωπικότητας του άλλου, ισότητα, ισονομία κ.λπ) να μη επιβάλλονται με νόμους, αλλά να εφαρμόζονται με ατομική πρωτοβουλία και με συναίσθηση ατομικής καθενός ευθύνης. Γι' αυτό και δέχθηκε μεγάλους επαίνους. Αλλά δέχθηκε και μεγάλες επικρίσεις για το αλυσιτελές της γενικής και απαρέγκλητης, οικειοθελούς δε, εφαρμογής των αρετητικών δογμάτων.

Θα αναφερθούμε και στο ότι η αθηναϊκή δημοκρατία των κλασικών χρόνων εβασίσθη στην ολοκληρωτική, ποικιλόμορφη και ποικιλότροπη συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων. Αυτό το στοιχείο, ωστόσο, ήταν καίριο αίτημα και των αναρχικών σκέψεων. Με βάση αυτό το σημαντικό στοιχείο θα ελέγαμε, ότι η εφαρμογή στοιχείων της αναρχικής σκέψης στην κλασική Αθήνα του 5ου αι. έφθασε πολύ κοντά στην πραγμάτωσή της. Πιο πολύ από κάθε άλλο πολίτευμα ή πολιτεία στην παγκόσμια ιστορία.

“Ελληνες φιλόσοφοι συζήτησαν και πρότειναν τις προτάσεις για βίωση στο πλαίσιο μιας κοινότητας, βασισμένης στο κριτήριο της απόλυτης ατομικής ευθύνης. Στο πλαίσιο της η κοινωνική ζωή θα ευρίσκετο, πιθανώς, σε διασφραγία με τον νόμο του κράτους (το θετικό δίκαιο). Θα ήταν, όμως, σε αρμονία με το φυσικό δίκαιο. Με την αίσθηση του καλού και του δίκαιου που υπάρχει στο φυσικό δίκαιο, έμφυτα στο υποσυνείδητο κάθε ανθρώπου. Η αναρχικές σκέψεις του αρχαίου Ελληνικού κόσμου ήθελαν την αλήθεια να υπάρχει μόνο στη φύση, στο φυσικό δίκαιο. Η δε φύση και το φυσικό δίκαιο μπορούν από μόνα τους να

οδηγήσουν τον άνθρωπο στον ορθολογισμό και στην ηθική. - Στην κλασική Αθήνα (5ος π.Χ. αι.), ωστόσο, υπήρχαν και εξουσίες, και νόμοι, και ιδιοκτησία. Δηλαδή, όλοι οι θεσμοί που απορρίπτονταν από την αναρχική φιλοσοφούσα σκέψη και τους διακινητές των ιδεών της.

Πριν, όμως προχωρήσουμε παραπέρα στα δεδομένα της κλασικής εποχής, είναι χρήσιμο να θυμίσουμε, ότι την αναρχική συλλογιστική (να 'πούμε θεωρία;) τη συναντάμε στους στωϊκούς φιλοσόφους, καίτοι με διαφοροποιήσεις, όπως π.χ. στο θέμα της θρησκείας. Την εφαρμογή, όμως, του αναρχικού σκεπτικού στην καθημερινή πράξη τη διαπιστώνουμε άμεσα στους κυνικούς φιλοσόφους.

Ως προς τα πρόσωπα των φιλοσόφων-φορέων της αναρχικής συλλογιστικής: Ο Αντιφών ο Αθηναίος υπήρξε πρωτοπόρος στην αναρχική πολιτική σκέψη. Υπήρξε ο πρώτος που αμφισβήτησε τους θεσμούς της πολιτείας, (αναρχικό σκεπτικό, μέσα του 5ου π.Χ. αι.). Οι απόψεις του και η αμφισβήτησή του, όμως, ήταν αδιανόητα πράγματα για τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο. Η Αντιφώντεια αμφισβήτηση, υπήρξε η ιστορική αφετηρία της αναρχοκρατούμενης σκέψης, και μάλιστα στο πλαίσιο μιας κοινωνικοπολιτικής παραφωνίας. Ο Αντιφών διεκήρυξε, ότι όλοι οι άνθρωποι, ως εκ φύσεως ελεύθεροι, είναι και όμοιοι. Ότι, ωστόσο, οι ρυθμίσεις που επιδιώκουν οι νόμοι της πόλης, στις σχέσεις των ανθρώπων ως κοινωνίας, είναι προτάσεις τελείως αυθαίρετες. Απόλυτα ανώτεροι από τους νόμους της πόλης είναι μόνο οι νόμοι της φύσης. Σε ό,τι αφορά την κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, οι βιολογικές, κυρίως, ανάγκες είναι εκείνες που προβάλλονται ως απόδειξη της υπερδύναμης που ενυπάρχει στους φυσικούς νόμους, σε σύγκριση με τους νόμους της πόλης.

Ο ίδιος, πάντως, απαιτούσε ομόνοια και παιδεία για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Ειδικότερα για την παιδεία edίδασκε, ότι οπωσδήποτε επιδρά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου. Γι' αυτό, διευκολύνει τον τελευταίο, να αντιδρά ενάντια σε όσους θέλουν να τον αλλοτριώσουν, αποβουκολώντας τον από τον σεβασμό στη φύση και τους φυσικούς νόμους, και υποχρεώνοντάς τον να σέβεται τους κανόνες του θετικού δικαίου. Παραπέρα, ο Αντιφών εταύτιζε τον νόμο με τον πολιτισμό. Απέρριπτε τον πρώτο, αλλά έμμεσα απέρριπτε και τον δεύτερο, αφού ο νόμος είναι μια μορφή καταγραφής του πολιτισμού.

Μετά από αυτόν, το ιστορικό προσκήνιο κατέλαβε ο Αναξιμένης, φιλόσοφος και εισηγητής της αναρχικής σκέψης. Μαθητής του Σωκράτη ο ίδιος, απέκτησε μεγαλύτερη φήμη από το γεγονός ότι διητέλεσε δάσκαλος του κυνικού Διογένη του Σινωπέα, του πιο αντιπροσωπευτικού

τητα.- Η στωϊκή αντίληψη, από την άλλη μεριά, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο ήθος του απομονωμένου ατόμου. Αυτός αποφεύγει το 'κακό', δηλ. την προσαρμογή στο κοινωνικό περιβάλλον. Εσωτερικά απομονωμένος ο άνθρωπος δεν εχθρεύεται τον συνάνθρωπο, ζει κατά φύσιν, και δεν επιτρέπει αλλοίωση της εσωτερικής αταραξίας του. Βιώνει το φυσικό δίκαιο που ισχύει πάντα και για όλους τους ανθρώπους.

Βλ. και θέσεις ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ, στο *Fragmenta der vorsokratiker*, τόμ. II, εκδ. Hermann Diels-Walter Kranz, Dublin-Zuerich 1966: 'τα των νόμων επίθετα, τα της φύσεως αναγκαία'. Βασική θέση του είναι ότι ο φυσικός νόμος και ο ανθρώπινος αντιτίθενται, διότι πολλοί απ' τους νόμους βρίσκονται σε εχθρικότητα προς τη φύση. Στο πλαίσιο αυτών αναλύει ότι την παράβαση του ανθρώπινου νόμου μπορεί κάποτε ν' αποφύγει ο άνθρωπος,

αναρχικού. Ο Διογένης βίωσε τις αρχές του δασκάλου του, φιλοσοφώντας τη ζωή ενγένη και το 'κατά φύσιν ζειν'. Τοποθετημένος αμετακίνητα στην κάλυψη των φυσικών (βιολογικών) αναγκών του, βίωνε κατ' αρετήν νοούμενη ως αυτάρκεια, λιτότητα, ειλικρίνεια, αυτογνωσία, άσκηση, εντιμότητα, σεβασμό των επιλογών του άλλου κ.λπ.. Διακήρυξε, ότι μόνο η ικανοποίηση των σωματικών αναγκών του τον έκανε ευτυχί και καμία σωματική ανάγκη δεν μπορεί να θεωρηθεί μη ηθική. Από την άλλη μεριά υπεγράμμισε, ότι ασκώντας το σώμα, λογικοποιούμε, με κάποια έννοια, (ελέγχουμε; περιορίζουμε;) τις ανάγκες του.

Στο πλαίσιο της κοσμοθεωρίας του ο Διογένης εισηγείτο κλασικές αναρχικές θέσεις του τύπου να καταστραφεί το νόμισμα ως μέσο συναλλαγών. να καταργηθεί με κάθε τρόπο ο πόλεμος, και να περιφρονηθούν οι όποιοι κοινωνικοί (ρυθμιστικοί των διανθρώπων σχέσεων) κανόνες, νόμοι κ.ό. **Πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι αναρχικοί (κυνικοί) της κλασικής αρχαιότητας 'διαφήμιζαν' το αναρχικό φιλοσοφικό σκεπτικό τους μέσα από τον τρόπο ζωής τους και τη φιλοσοφική διδασκαλία, άλλης έκφρασή τους. Ένα, όμως, είναι γεγονός που επισημαίνουμε, ότι έδειχναν τον σεβασμό τους στον συνομηλιτή τους, ο οποίος, τυχόν, διαφωνούσε μαζί τους, και δεν εισηγούντο τη βίαιη επιβολή των απόψεών τους σε κανένα.** Ο Διογένης ο Σινωπέας, πάντως, με την καθημερινή βίωση και πρακτική του γελοιοποιούσε τις θέσεις κάθε έννοιας 'κοινωνικού συμβολαίου'.

Στο σημείο αυτό ας θυμηθούμε και τον Σωκράτη. Κατηγορήθηκε από την πόλη του, ότι 'καινά δαιμόνια εισάγει, και τους νέους διαφθείρει'. Ο ίδιος αρνήθηκε να υποταχθεί σε αυτή την άδικη, κατ' αυτόν, κατηγορία της πόλης του. Έφθασε να προτιμήσει να πεί το 'κόνιον' και να θανατωθεί. Ο Σωκράτης, βέβαια, δεν υπήρξε φορέας αναρχικού σκεπτικού, όσο και αν, κάποτε, έδειχνε την αντίθεση κάποιων θέσεων του θετικού δικαίου, που αντιβαίνουν στο φυσικό δίκαιο. Ο μαθητής του Πλάτων εξέφρασε κάποιο αναρχικό σκεπτικό, όταν, π.χ., αρνείτο την ατομική περιουσία, παραγκωνίζοντας τους νόμους που όριζαν διαφορετικά ή έθετε τα οικογενειακά κριτήρια σε άλλα πλαίσια.

Αναρχικές σκέψεις κατηγορήθηκε ότι εξέφραζε και ο Αριστοφάνης, π.χ. στους 'Αχαρνές' του, όπου συνιστά στον λαό μαζική ανυπακοή στην πολιτική εξουσία. Η σύστασή του ήταν συνεπής με την αντιπολεμική αρχή του αναρχικού σκεπτικού, καθώς εστόχευε στο να ασκήσει πίεση για να σταματήσει ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.

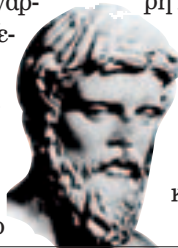
Αναρχικής υφής είναι και το σκεπτικό της Αντιγόνης στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή. Εδώ συντρέχει το δικαίωμα για ηθική αντίσταση στην αυθαιρεσία του νόμου. Η Αντιγόνη εδίλωσε, ότι προτιμά να υπακούσει στον άγραφο νόμο

του φυσικού δικαίου, ενώ αρνείται να εκτελέσει την εντολή (=εντολή νομικού χαρακτήρα) του βασιλιά Κρέοντα να μη θάψει τον νεκρό αδελφό της. Άλλο το ζήτημα γι' αυτήν ότι η σύγκρουση με τον νόμο οδηγεί στην τιμωρία της.

Και ο Επίκτητος αποδέχθηκε τις θέσεις του αναρχικού φιλοσοφικού σκεπτικού της αρχαίας Ελλάδας, όπου βασικά ανήκουν η φυσική ζωή και η αρετή. Και τα δύο συνυπάρχουν αδιάσπαστα. Ο ίδιος διακήρυξε, ότι κατά φύσιν άνθρωπος είναι ο ελεύθερος άνθρωπος, δηλ. αυτός που πράττει μόνο κατά βούληση (=κρίση αγαθού ανδρός) και κατά το φυσικό δίκαιο, χωρίς να του επιβάλλεται και να μη υποτάσσεται σε όποιες εξωθεν επιβολές. Το τελευταίο του σημαίνει, κατά τον Επίκτητο, ότι ο άνθρωπος δικαιούται, στο πλαίσιο της ελευθερίας του, να ικανοποιεί τις κατά φύσιν και κατ' αρετήν επιθυμίες του ακώλυτα.

Μετά τα παραπάνω προκύπτει, τώρα, μέγα το ερώτημα: Τί τελικά συνέβαινε με την αναρχική φιλοσοφική σκέψη στην αρχαία Ελλάδα; Μονοπόλησε, άραγε, και διαχρονικά τα αρετητικά του στοιχεία; Οι αρετητικές θέσεις του αναρχισμού θα έλεγε κανείς ότι αποτελούν το περιεχόμενο της αγωγής του ατόμου και της ανάδειξής του σε πρόσωπο. Οι αρχαιοελληνικές αρετητικές αρχές είναι αποδεκτές και από την ηθική αντίληψη του Χριστιανισμού. Ο Χριστιανισμός, η αποκάλυψη της περί της αλήθειας του Θεού στον άνθρωπο, εισηγήθηκε την αγάπη ως αναντικατάστατο κανόνα διανθρώπινης συμπεριφοράς, μέχρι το οριακότατο σημείο του 'αγαπάτε τους εχθρούς υμών'. Ταυτόχρονα εκήρυξε το 'απόδωτε τα καίσαρος καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ'. Και αυτό θυμίζει, σε κάποια διάστασή του, αναρχικό σκεπτικό.

Η αναρχική σκέψη προβλήθηκε ως ηθικολογική αντίληψη. Ως προσπάθεια να καθιερωθεί αρετή, δικαιοσύνη και αμοιβαιότητα στις σχέσεις των ανθρώπων. Αν αυτό μπορούσε να αποβεί κατορθωτό απ' όλους, τότε κράτος (εξουσία) και νόμοι θα ήταν, πράγματι, άχρηστα στοιχεία. Δεδομένο είναι ότι το αναρχικό σκεπτικό συνδέθηκε από τους φιλοσόφους- εισηγητές του, με το να ζει κανείς χωρίς την παρουσία εξουσιών, και χωρίς εξωθεν επιβαλλόμενη τάξη. Ενδιαφέρον, όμως, είναι και ότι από άλλους συνδέθηκε με το χάος. Αυτή τη διάσταση, του χάους στην αναρχία, υιοθετήθηκαν από τις κριτικές της κατά τον 20ο αι. Η δομή της ανθρώπινης φύσης έχει ανάγκη της βίωσης με ισχυρή κρατική οργάνωση. Ίσως ο αναρχισμός να μπορεί να εφαρμοσθεί πρακτικά από μικρές ομάδες ανθρώπων, εμπνεόμενων από την ηθική και την αρετολογική φιλοσοφία που εχαρακτήριζε την αναρχική σκέψη κατά την κλασική αρχαιότητα. Αυτή τη φιλοσοφική διάσταση ο αναρχισμός την απώλεσε δραματικά κατά τον 20ο αι.]

οπότε μένει ατιμώρητος. Η παράβαση του φυσικού νόμου, όμως, τιμωρείται πάντοτε και σκληρά από τη φύση. Οι κυνικοί υπήρξαν οι αναρχικοί της αρχαίας (κλασικής) Ελλάδας. Υπενθυμίζουμε, ότι οι κυνικοί (αναρχικοί) της κλασικής Ελλάδας αρνούσαν την αναγκαιότητα των νόμων, της διακυβέρνησης από αρετούς ή όποιους άλλους εξουσιαστές, την ιεραρχία, τους άρχοντες, τη θρησκεία. Κατέρασαν μόνο τις πραγματικές (φυσικές, βιολογικές)

ανάγκες του ατόμου. Η περίπτωση του Σωκράτη είναι περισσότερο σύνθετη, και χρήζει ειδικότερης προσοχής και ανάλυσης. Ο Σωκράτης δεν επέδειξε ανυπακοή στους νόμους της πόλης του. Το ακριβές είναι ότι από το ένα μέρος προτίμησε να μη απεμπολήσει τις θέσεις του, που, οπωσδήποτε, περιείχαν αναρχικές αντιλήψεις, από το άλλο, όμως, υποτάχθηκε στην απόφαση του δικαστηρίου που τον κατέδικασε, αδίκως κατά τον ίδιο, σε θάνατο.